

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ОБРЯДУ ПОХОВАННЯ В КОЛОДАХ У ПІЗНІХ КОЧІВНИКІВ

У статті розглядаються можливі витoki обряду поховання в колодах у пізніх кочівників (печенігів, торків та половців). Автор приходить до висновку, що даний обряд властивий пізнім кочівникам і пов'язаний з їхніми ідеологічними уявленнями, а не запозичений у осілого населення.

Ключові слова: поховальний обряд, кочівники, печеніги, половці, колода, ідеологічні уявлення.

В статье рассматриваются возможные истоки обряда погребения в колодах у поздних кочевников (печенегов, торков и половцев). Автор приходит к выводу, что данный обряд характерен для поздних кочевников и связан с их идеологическими представлениями, а не заимствован у оседлого населения.

Ключевые слова: погребальный обряд, кочевники, печенегы, половцы, колода, идеологические представления.

The article discusses the possible origins of burial rites in log-coffins of the late nomads (Pechenegs, Torquay and Cumans). The author comes to the conclusion that this ritual is typical for the nomads. The rite is associated with their ideological views, and it wasn't borrowed from the settled population.

Keywords: burial rite, nomads, Pechenegs, Cumans, log-coffin, ideological views.

Постановка проблеми. У X ст. у східноєвропейських степах відбуваються важливі процеси. В археологічному плані на зміну салтівським старожитностям приходять старожитності пізніх кочівників. Першими у кінці IX – на початку X ст. сюди приходять печеніги, потім – торки, а із середини XI ст. східноєвропейські степи отримують назву Дешт-і-Кипчак – у перекладі з тюркського – Половецький степ.

Пізні кочівники (печеніги, торки, половці) часто ховали своїх померлих у колодах або в дощаних домовинах. Незважаючи, здавалося б, на однакове призначення колод і домовин – ізолювати померлого від навколишнього світу – вони дуже відрізняються і за походженням, і за змістом. Так, дощані домовини – це важлива деталь поховального обряду власне кочівників. Ці домовини в багатьох випадках мають великі проміжки між дошками (решітчасті домовини), тобто аж ніяк не ізолюють померлого. Часто замість домовини могила угорі просто закривалася кількома дошками, покладеними впоперек. Це дуже нагадує конструкцію кочівницьких візків [12, с.56-57]. Часто у похованнях знаходять навіть колеса від візків. Наприклад, залишки воза були виявлені в одному з пізньокочівницьких поховань у Томаківському районі Дніпропетровської обл. [16, с.404-405]. Не виключено, що саме за допомогою таких візків здійснювалося перевезення небіжчика до місця поховання. Однак головне призначення у таких домовин було одне – довести померлого до потойбічного світу. Власне, таким же було і призначення коня. Не випадково у більшості випадків кінь у похованнях орієнтований на північ або на захід – саме у північно-західному секторі горизонту, за уявленням тюрків, знаходився потойбічний світ.

Що стосується видовбаних усередині колод, куди клали небіжчика, то, очевидно, призначення їх мало різнитися від дощаних домовин. Для виготовлення домовин цього типу в основному використовували дуб. Очевидно, що на степових просторах дерево даної породи знайти досить важко. Тим більше важко знайти дерево такої товщини, щоб туди можна було помістити небіжчика. Тому досить дивно виглядає те, що кочівники, вочиною яких був степ, використовували видовбані колоди у своєму поховальному обряді.

Аналіз актуальних досліджень. Поховального обряду пізніх кочівників у Східній Європі торкаються дослідження Г.О.Федорова-Давидова, С.О.Плетнєвої, Б.А.Шрамка та ін. Г.О.Федоров-Давидов, розробляючи типологію пізньокочівницьких поховань, виділив поховання у колодах в окремих відділах, в якому розділив ці поховання на 2 типи: колоди з прямими кінцями та ладдеподібні колоди (виготовлені у формі човна) [20, с.131]. Варто зазначити, однак, що дослідники не приділяли достатньої уваги похованням у колодах, звертаючи основну увагу на орієнтування небіжчика, наявність кісток коня у похованні, розмір ями, тобто на ті ознаки, які, на їхню думку, допоможуть вибудувати поховання пізніх кочівників у єдиний типологічний ряд.

Мета статті – звернути увагу дослідників на поховання у видовбаних колодах, які, на нашу думку, слід виділяти окремо, та зробити спробу дослідити витоки обряду поховання у колодах у середовищі кочівників.

Виклад основного матеріалу. Оскільки дерева такої товщини, щоб туди можна було помістити небіжчика, в степах знайти дуже важко, то напрошується думка, що обряд поховання у колоді - це прояв впливу осілого населення, яке мешкало по сусідству. Відомо, що носії салтівської культури, зокрема, болгари, теж здійснювали поховання в колодах. В.С.Фльоров, зазначаючи, що колоди досить добре представлені у Велико-Тарханському і Волоконівському могильниках, вважав їх характерними для болгарського поховального обряду [21, с.51]. Поховання у колодах часто зустрічаються і на Червоногірському могильнику салтівської культури, який теж пов'язують з болгарами [7, с.13-23; 8, с.6; 9, с.6; 10, с.4-7; 11, с.5-14].

Проте інші дослідники, аналізуючи поховання Волоконівського давньоболгарського могильника, дійшли висновку, що колоди у болгар з'являються пізно – на цьому могильнику, зокрема, з X-XI ст. [15, с.294]. Основний час існування могильника Червона Гірка – початок-середина IX ст. [1, с.13] – збігається із занепадом Хазарського каганату. Отже, пізні кочівники здійснили свій вплив на носіїв салтівської культури, а не навпаки. Болгари також були тюрками, тому тут могла відіграти роль спільність ідеологічних уявлень болгар і пізніх кочівників.

Очевидно, що витоки цього обряду слід шукати в середовищі самих кочівників. У цьому плані особливого значення набуває легенда про походження половців, відома в переказі персидського літописця Рашид-ад-Діна. Згідно з нею, кипчаки (самоназва половців) – нащадки хлопчика, який народився в дуплі. Звідси виводять етнонім «половці» – ті, що пішли з пола, з дупла [14, с. 171]. Знаючи про цю легенду, русичі могли назвати так кипчаків. Невідомо, наскільки ця версія походження етноніма близька до дійсності, але з неї випливає, що на ранньому етапі існування дерево у кипчаків відігравало значну роль. Мабуть, цю історичну пам'ять вони і зберегли у вигляді легенди. Можливо, у похованні в колоді був своєрідний сакральний зміст – народ, який вийшов із дерева, в нього ж і повертається.

За визначенням А.Тойнбі, виникнувши близько 4 тис. років тому, кочівництво було своєрідною відповіддю на природнокліматичні умови, які змінилися [18, с.184]. Усі кочові народи на ранньому етапі свого існування були осілими, і дерево дійсно могло відігравати в їхньому житті важливу роль – як паливо для вогнищ, будівельний матеріал для жител тощо. Як етномовна спільнота, тюрки сформувалися на території Алтаю і степів Азії у 1 тис. н.е. Мабуть, на Алтаї і слід шукати витоки обряду поховання в колоді.

У цьому плані увагу привертає Кудиргинський могильник на Алтаї V-VI ст. – один з найдавніших могильників алтайських тюрк. На поверхні могили були відмічені пласкими овальними викладками каменів. Під ними в неглибоких могилах прямо в землі чи у видовбаній колоді лежали небіжчики, у більшості – головою на схід. Поряд з ними, як правило, лежав кістяк коня [5, с.278-279].

З Алтаю походить і відомий тюркський обряд ставити кам'яні статуї померлим. На відміну від статуй орхонських тюрк, на Алтаї статуї зображували не родичів померлого, а самого небіжчика. Їх ставили знатним людям, яких найбільше поважали. Серед статуй

зустрічаються не лише пласкі, але й круглі скульптури, старанно оброблені, з індивідуальними рисами обличчя. Руки їх опираються на ефес шаблі чи тримають в руках чашу [5, с.297], що знаходить прямі аналогії з половецькими статуями східноєвропейських степів.

Таким чином, на Алтаї ми знаходимо витоки обряду поховання у колоді. Пізніше цей обряд поширився на значні території, там, де були відповідні лісові ресурси.

В Узбекистані у Пскентському могильнику в Ташкентській оазі під середньовічним курганом чоловік і жінка були поховані у дерев'яних видовбаних колодах [17, с.195]. Могильник датується XIII–початком XIV ст.

У Північно-Західному Казахстані також зустрічаються поховання в колодах. В одному з поховань могильника Жаман-Каргала (X-XIV ст.), недалеко від міста Актобе, також була виявлена видовбана колода [2, с.126].

В Красноярському краї поблизу залізничної станції Мінусінськ в кургані було виявлене поховання в колоді. Кургани датуються VII-X ст. [13, с.198-206].

Поховання в колодах зустрічаються і в Північно-Східному Причорномор'ї. Так, у могильнику поблизу Раєвського городища (Ногай-кале) воїни були поховані у ямах у положенні витягнуто на спині в дубових колодах з дощаним покриттям та західним орієнтуванням [6, с. 221].

На території східноєвропейських степів обряд поховання у колоді поширюється, тяжіючи до лісостепової зони. Це зрозуміло, враховуючи наявність необхідних лісових ресурсів саме там. Великого поширення обряд поховання у колоді набув на території середньої течії Сіверського Дінця. Для виготовлення домовин місцеве населення використовувало дуб, ясен або бересту. Розміри домовин в основному відповідають параметрам небіжчика: довжина – від 1,8 до 2,4 м, ширина – 50-60 см, висота – 35-50 см. Іноді в головах домовина була ширшою, ніж в ногах [3, с.211- 365; 4, с.174-514; 19, с.141-144].

Цікаво, що у деяких випадках колода мала вигляд ладді. Такі колоди були виявлені у похованнях 1 і 2 кургану 3 поблизу с. Миколаївка Ізюмського повіту (нині Ізюмський район Харківської обл.) [4, с. 228-229]. Ще одне поховання в колоді, яка формою нагадувала ладдю, було виявлене на Луганщині поблизу с. Сміла, на вододілі правого берега Сіверського Дінця [22, с.264-271]. Може бути, що це знову ж таки робилося для того, щоб перевезти померлого до потойбічного світу. На Харківщині дана територія знаходиться неподалік від р. Оскол, до того ж, недалеко від впадіння її в р. Сіверський Донець. Цілком можливо, для населення даної території важливе значення відіграло рибальство, тому і в останній путь свого родича вони проводили у домовині, зробленій у вигляді човна. На Луганщині у похованні був виявлений кістяний шип риби. Але, що характерно, усі поховання з домовинами у вигляді ладді супроводжувалися і кістяком коня.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, обряд поховання у колоді пов'язаний, скоріше, з ідеологічними уявленнями пізніх кочівників, а не залежить від впливу осілого населення. Як і звичай ставити кам'яні статуї померлим родичам, даний обряд, очевидно, був принесений кочівниками з теренів Алтаю і широко розповсюдився на території басейну середньої течії Сіверського Дінця. Поховальні обряди пізніх кочівників потребують подальшого аналізу. Дослідження даної проблеми є дуже перспективним для розуміння ідеологічних уявлень номадів, які кочували на території України. Глибоке опрацювання теми поховального обряду пізніх кочівників дозволить також вирішити питання про типологію кочівницьких поховань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксьонов В.С. Поховання з конем другої половини VIII - IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / В.С.Аксьонов. – К., 2000. – 20 с.
2. Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII – XVII вв.) / А.А.Бисембаев. – Уральск: Западно-казахстанский областной центр истории и археологии, 2003. – 232 с.
3. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской

- губернии, 1903 года; Дневник археологических исследований // Труды XIII АС. – Т.1. – М., 1907. – С.211-365.
4. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде // Труды XII АС. – Т.1. – М., 1905. – С.174-514.
 5. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири / С.В.Киселев // МИА.– №9.– М.-Л., 1949.– 364 с.
 6. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV – XIII века / [отв. ред. тома Т.И.Макарова, С.И.Плетнева] // Археология. – М.: Наука, 2003. – 535 с.
 7. Міхєєв В.К. Звіт з ілюстративним матеріалом про розкопки Червоногірського могильника салтовомаяцької культури в 1986 р. / В.К.Міхєєв // Архів МАЕСУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.27. – Харків, 1987. – 20 арк.
 8. Міхєєв В.К. Звіт про археологічні дослідження Середньовічної археологічної експедиції ХДУ ім. О.М.Горького у 1987 р./В.К.Міхєєв // Архів МАЕСУ.–Ф.1.–Оп.6.–Спр.29. – Харків, 1988.– 16 арк.
 9. Міхєєв В.К. Звіт про археологічні дослідження Середньовічної археологічної експедиції ХДУ ім. О.М.Горького у 1988 р. / В.К.Міхєєв // Архів МАЕСУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.30. – Харків, 1989. – 9 арк.
 10. Міхєєв В.К. Звіт з ілюстративним матеріалом Середньовічної археологічної експедиції ХДУ ім. О.М.Горького у 1989 р. / В.К.Міхєєв // Архів МАЕСУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.32. – Харків, 1990.– 16 арк.
 11. Міхєєв В.К. Звіт про роботу Середньовічної археологічної експедиції ХДУ ім. О.М.Горького у 1990 р. / В.К.Міхєєв // Архів МАЕСУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.35. – Харків, 1991.– 26 арк.
 12. Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья / С.П.Нестеров. – Новосибирск: Наука, 1990. – 143 с.
 13. Николаев Р.В. Средневековые курганы близ железнодорожной станции Минусинск / Р.В.Николаев // СА. – 1972. – № 2. – С.198 -206.
 14. От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в. / [ред. И. Н. Храпунов, А. Г. Герцен]. – Симферополь: Доля, 2007. – 291 с.
 15. Плетнева С.А., Николаенко А.Г. Волоконовский древнеболгарский могильник / С.А.Плетнева, А.Г.Николаенко // СА.– 1976.– №3.– С.279-298.
 16. Работы Стрюковского отряда Верхне-Тарасовской экспедиции / Н.Н.Чердниченко, С.С.Бессонова, Я.И.Болдин и др. // АО 1975 года. – М., 1976. – С.404- 405.
 17. Степи Евразии в эпоху средневековья / [отв. ред. тома С. И. Плетнева] // Археология СССР. - М.: Наука, 1981. – 304 с.
 18. Тойнби А. Дж. Постигание истории : [сборник / сост. А.П.Огурцов]. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
 19. Трифилев Е.П. Курганы с каменными бабами Купянского уезда // Труды XII АС. – Т.1. – М., 1905. – С.141-144.
 20. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Герман Алексеевич Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 275 с.
 21. Флеров В.С. Болгарские погребения Маяцкого могильника / В.С.Флеров // Ранние болгары в Восточной Европе. – Казань, 1989. – С.46-59.
 22. Швецов М. Л. Позднекочевническое погребение у с. Смелое на Северском Донце / М.Л.Швецов // СА. – 1984. – №1. – С.264 -271.